

BP MARCIN HINTZ

Wydział Teologiczny ChAT

Kontekst teologiczno-historyczny współczesnej eklezjologii ewangelickiej – perspektywa ekumeniczna

The Theological-Historical Context of the Modern Protestant Ecclesiology – an Ecumenical Perspective

Abstract

Since the beginning of the 16th century the western Christianity's is divided into two confessional families: Roman Catholicism and Protestantism. The evangelical Churches are present in two main confessional variants: (Lutheranism and Calvinism. Each of them created a special version of the Ecclesiology. The Lutheran understanding of the Church was defined in *The Augsburg Confession*, Art. 5: "That we may obtain this faith, the Ministry of Teaching the Gospel and administering the Sacraments was instituted". For Lutherans is the Teaching of the Gospel and the proper administering the Sacraments their *notae ecclesiae* - constitutive remarks of a church. The protestant Churches in their national form were divided into autonomous, independent structures without any closer connections one to each other. The foundation of the Lutheran World Federation in 1947 was a result of a long process of looking for a deeper bond between the Lutherans all over the world.

The other ecclesiological process took part between Lutherans and Reforms in Europe. In the year 1973 was established the Leuenberg Unity of Protestant Churches, which changed the official name into *Community of Protestant Churches in Europe* – CPCE in 2003. From both organisation LWF as well as CPCE came a several important ecumenical documents related to the problematic of Ecclesiology. The most important ecclesiological study of CPCE is *The Church of Jesus Christ. The Contribution of the Reformation towards Ecumenical Dialogue on Church Unity*, from 1994.

Keywords: ecclesiology, Protestantism, understanding of the church office.

Streszczenie

Artykuł omawia główne motywy dyskusji na temat rozumienia Kościoła, jaka toczy się w teologii ewangelickiej w kontekście prowadzonych dialogów ekumenicznych. Protestantka eklezjologia występuje w różnych postaciach konfesyjnych, spośród których dwa główne paradygmaty zostały sformułowane w okresie Reformacji: luterański i kalwiński. W dalszym rozwoju myśli teologicznej protestantyzmu wskazać należy na pojawienie się

kolejnych modeli eklezjologicznych: metodystycznego i wolnokościelnego. Jako pierwsza została sformułowana luterkańska nauka o Kościele w *Konfesji Augsburskiej* z roku 1530. Aż do XX w. Kościoły ewangelickie, w tym luterkańskie, funkcjonowały jako samodzielne Kościoły krajowe. Tendencje zjednoczeniowe w łonie luteranizmu XX w. pojawiły się jako odpowiedź na Unię Staropruską z roku 1817. W XX w. powstały organizacje o światowym zasięgu: Światowa Federacja Luterkańska w roku 1947, Światowa Rada Kościołów w roku 1948 oraz Światowy Alians Reformowany powołany do życia w roku 1970, przekształcony w roku 2010 na Światową Wspólnotę Kościołów Reformowanych. We współczesnym ruchu ekumenicznym szczególne znaczenie dla zbliżenia między ewangelikami reformowanymi a luteranami odegrała *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie*, zwana *Konkordią Leuenberską* z roku 1973. Kościoły ewangelickie Europy tworzą Wspólnotę Kościołów Ewangelickich w Europie, organizację promującą działania na rzecz ekumenizmu i pojednania pomiędzy chrześcijanami.

Słowa kluczowe: eklezjologia, ewangelicyzm, luteranizm, rozumienie urzędu kościelnego.

Kościoły ewangelickie w Europie należały do inicjatorów ruchu ekumenicznego na świecie. Początkowo ów dialog pomiędzy różnymi tradycjami wyznaniowymi miał charakter lokalny, często impulsami było prowadzenie przez duchownych różnych denominacji pracy misyjnej z dala od europejskiego kontekstu kulturowego i eklezjalnego. Około 150 lat temu chrześcijanie różnych wyznań, w oddolnych strukturach, często bez zgody odpowiedniej hierarchii kościelnej, zaczęli odczuwać potrzebę przełamania dawnych wzajemnych niechęci i uprzedzeń. Z czasem rozpoznali jak dar zachętę do wspólnej modlitwy, śpiewu na cześć Boga, do wspólnoty. Ów pierwotny, oddolny ekumenizm rodził się często tam, gdzie chrześcijanie byli w mniejszości, żyli w diasporze, otoczeni innymi religiami, niejednokrotnie wrogo nastawionymi do chrześcijańskiej misji. Dopiero później inicjatywy ekumeniczne pojawiły się w krajach *stricte* chrześcijańskich. Hanfried Krüger, autor standardowego opracowania pt. *Katechizm ekumeniczny*, pierwszą fazę ruchu ekumenicznego nazywa wprost „prehistorią ekumenizmu”¹.

Z czasem ruch ekumenizmu przybrał formy instytucjonalne i zyskał wymiar globalny. Jednym z najważniejszych dialogów międzykościelnych jest relacja rzymskokatolicko-luterkańska zainicjowana w formie oficjalnego dialogu w roku 1965. Jej najważniejszym osiągnięciem są wspólne ustalenia w zakresie nauki o usprawiedliwieniu poczynione w słynnej Deklaracji z roku 1999.

Czwarta faza tego międzynarodowego dialogu ekumenicznego zakończyła się publikacją dokumentu *Apostolskość Kościoła* w roku 2006. Dokument ten, w przeciwieństwie do wcześniejszych, nie spotkał się z należytą recepcją w szerokich kręgach teologicznych i kościelnych. Po entuzjazmie, związanym z ogłoszeniem w roku 1999 Wspólnej Deklaracji w sprawie nauki o usprawiedliwieniu, komisja wspólna

¹ H. KRÜGER, *Katechizm ekumeniczny Krótkie wprowadzenie w istotę, rozwój i działalność ruchu ekumenicznego*, przekład i opr. polskie K. Karski, Warszawa 1987, 14.

postanowiła zająć się kwestią apostołskości Kościoła oraz zagadnieniem rozumienia sakramentu Eucharystii². Ostatecznie zawężono obszar refleksji do eklezjologii. Dziś to właśnie nauka o Kościele stanowi największe pole *dyssensu* pomiędzy dwoma tradycjami konfesyjnymi zachodniego Kościoła. Eklezjologia stanowi zarazem największe wyzwanie teologiczne dla obu partnerów dialogu, tak bardzo przywiązanych do własnych wizji i hermeneutyki Ciała Chrystusowego.

Problematyka eklezjologii ewangelickiej w roku ekumenicznego upamiętnienia 500-lecia Reformacji wydaje się być szczególnie istotna dla przebiegu dalszego dialogu ekumenicznego zwłaszcza z partnerem rzymskokatolickim. Spotkanie papieża Franciszka ze Światową Radą Luterską na nabożeństwie w ewangelickiej katedrze w Lund w historycznym dniu 31 października 2016 r. otworzyło obie strony na nową wrażliwość.

1. Eklezjologia w systemie dogmatyki ewangelickiej i dialogach ekumenicznych

Samozrozumienie istoty ewangelickiego Kościoła stanowiło od samego początku ruchu reformacyjnego jeden z najważniejszych obszarów teologicznego namysłu, zarówno w tradycji luterskiej, jak też u Kalwina czy też w okresie ewangelickiej ortodoksji konfesyjnej XVII w. Z tego względu w wielu systemach dogmatyki stanowiło jego wieńczącą, końcową partię³.

Podobnie rzecz ma się z ruchem ekumenicznym. Podkreślić należy, że rozumienie istoty Kościoła, jego funkcji w zmieniającym się świecie, czyli szeroko pojmowana problematyka nauki o Kościele, stanowiła istotny motyw dyskusji od samych początków ruchu ekumenicznego⁴. Wielość Kościołów dążących do zbliżenia i widzialnej jedności, wielość tradycji, ustrojów kościelnych, odmienne rozumienia urzędu kościelnego – te zagadnienia od zarania stały w centrum teologicznej debaty ekumenicznej. Dialog bilateralny w zakresie eklezjologii poprzedzony był długoletnim doświadczeniem ekumenicznym na tym polu, kształtowanym w przestrzeni refleksji Światowej Rady Kościołów.

W XX w. ekumenizm zaczął nabierać nowy wymiar i przyjął formy zorganizowanego ruchu. Dla Kościołów ewangelickich różnych tradycji szczególne znaczenie miało powstanie w 1948 r. organizacji globalnej, jaką stanowi Światowa Rada Kościołów, określana też mianem Światowej Rady Ekumenicznej.

² K. KARSKI, *Czwarta faza dialogu*, w: K. KARSKI, S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965–2000*, Lublin 2003, 528.

³ W. TRILLHAAS, *Dogmatik*, Berlin 1967, 502nn.

⁴ W. HUBER, *Kirche*, München 1988, 29.

Eklezjologia stanowiła również centralny temat pierwotnej debaty w łonie tej multikonfesyjnej, globalnej organizacji. Zapisy początków tej skomplikowanej wymiany znajdujemy w materiałach założycielskiego Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów, które miało miejsce w Amsterdamie w roku 1948, gdzie sformułowano „bazę doktrynalną”, którą stanowi uznanie Jezusa Chrystusa, Boga i Zbawiciela, za prawdziwy zwornik jedności Kościoła⁵.

Wyrazem pierwotnej intuicji eklezjologicznej założycieli Rady jest tzw. *Deklaracja z Toronto*, sformułowana i przyjęta przez Komitet Naczelny ŚRK w roku 1950, definiująca podstawowe styczne i rozbieżności w rozumieniu funkcji i zadań Rady oraz zawierająca fundamentalne stwierdzenie w cz. III.1: „Światowa Rada Kościołów nie jest super-Kościółem i nigdy się nim stać nie może”⁶.

Ożywiona dyskusja eklezjologiczna była kontynuowana również na Zgromadzeniach w Evanston (1954), New Delhi (1961) i Uppsali (1968). Podczas Zgromadzenia w New Delhi wzmocniono funkcję Chrystusa w budowaniu jedności między Kościołami poprzez podkreślenie frazy: wspólne wyznawanie wiary w Chrystusa.

Także w środowisku związanym ze Światową Radą Kościołów doszło w roku 1963 do pogłębionych rozmów eklezjologicznych pomiędzy teologami ewangelickimi nurtów luterkańskiego i reformowanego na temat przyszłej wspólnoty kościelnej⁷.

Po roku 1968 problematyka społeczna zajęła centralne miejsce w debacie teologicznej ŚRK, a tym samym dyskusje na temat rozumienia Kościoła i zacieśniania wspólnoty zeszły na dalszy plan. Genewska Rada miała jednak centralne znaczenie dla wielu mniejszych rangą inicjatyw eklezjologicznych⁸.

Z inspiracji i przy pomocy Światowej Rady Kościołów powołano do życia Konferencję Kościołów Europejskich (KKE, CEC-KEK) działającą formalnie od 1959 r. Przez pierwsze lata działania KKE była raczej luźnym związkiem Kościołów, dopiero wraz z przyjęciem Statutu w 1964 r., Konferencja – jako ekumeniczna organizacja o kontynentalnym zasięgu – zaczęła przekształcać się w forum współpracy ekumenicznej. Jej oddziaływanie skoncentrowane jest jednak przede wszystkim na działalności społecznej, którą uosabia *Church and Society*

⁵ Z. KIJAS, *Odpowiedzi na 101 pytań o ekumenizm*, Kraków 2004, 197.

⁶ *Eklezjologiczne znaczenie Światowej Rady Kościołów (Deklaracja z Toronto, 1950)*, [http://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/kosciol-koscioly-i-swiatowa-rada-kosciolow/\(2017.01.25\)](http://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/kosciol-koscioly-i-swiatowa-rada-kosciolow/(2017.01.25)).

⁷ W. LOHFF, *Leuenberger Konkordie*, w: TRE, t. XXI, Berlin 1991, 33.

⁸ K. KARSKI, *Rola Światowej Rady Kościołów w ruchu ekumenicznym*, „Roczniki Teologii Ekumenicznej” 57 (2010) 2, 61.

*Commision*⁹, partner wielu instytucji europejskich, w obecnej chwili najważniejsza i najprężniej działająca agenda KKE.

Eklezjologia ekumeniczna nie stanowi jednak obecnie ważnego zagadnienia w teologicznej refleksji Konferencji, gdyż mogłoby to prowadzić do zbyt dużego dysonansu pomiędzy tradycją ewangelicką a prawosławną. Świadczy o tym chociażby ostatnie Zgromadzenie Ogólne Konferencji Kościołów Europejskich, które obradowało w Lyonie w roku 2009, a które w swej odezwie końcowej nie odniosło się choćby jednym zdaniem do zagadnień pojmowania Kościoła¹⁰. Tę uwagę można zresztą rozszerzyć na wszystkie Zgromadzenia Ogólne tej kontynentalnej organizacji, gdyż żadne, z dotychczasowych 13, nie koncentrowało się na próbie budowania ekumenicznej eklezjologii.

Szczególne historyczne znaczenie na kontynencie europejskim we wzajemnym zbliżeniu Kościołów i rozwoju eklezjologii ekumenicznej mają także Europejskie Zgromadzenia Ekumeniczne. Należy przywołać przede wszystkim Pierwsze Europejskie Zgromadzenie Ekumeniczne zorganizowane przez Konferencję Kościołów Europy (KKE) i Radę Konferencji Episkopatów Europy Kościoła rzymskokatolickiego (CCEE), które obradowało w maju 1989 r. w szwajcarskiej Bazylei i zorganizowane było pod hasłem: „Pokój przez sprawiedliwość” (*Frieden in Gerechtigkeit*) – w nawiązaniu do słów Ps 85,11¹¹. Euforyczna atmosfera tamtego pamiętnego Zgromadzenia była zwiastunem zbliżających się przemian w Europie Środkowej i Wschodniej, jak również znakiem nadziei na ekumeniczne zbliżenie między Kościołami. To zbliżenie wydawało się być możliwe na różnych płaszczyznach, jako wspólne zaangażowanie Kościołów w rozwiązywanie problemów socjalnych, politycznych, ekologicznych czy gospodarczych. Kolejne Zgromadzenia, które obradowały w Grazu, w roku 1997: „Pojednanie – dar Boga i źródło nowego życia”, oraz w Sibiu, w roku 2007, pod hasłem: „Światło Chrystusa oświeca wszystkich – nadzieja na odnowę i jedność w Europie”, nie miały już takiego oddziaływania i nie stanowiły takiego impulsu, jak to z pamiętnego roku 1989¹². Wielkie zgromadzenia ekumeniczne II połowy XX w. i początków XXI stulecia były wynikiem długiego procesu wzajemnego zbliżenia Kościołów. W historii ruchu ekumenicznego przyjmuje się, że impulsy do powstania ruchu ekumenicznego płynęły przede wszystkim ze źródeł teologicznych i ze środowisk kościelnych ewangelickich

⁹ <http://csc.ceceurope.org>. (8.11.2012).

¹⁰ *Message from the 13th General Assembly of CEC to all the member churches*, http://assembly.ceceurope.org/fileadmin/filer/asse/Assembly/Documents/Official_documents/GEN_MES_FINAL_EN_Message_from_13th_CEC_Assembly1.pdf (8.11.2012).

¹¹ R. KOZŁOWSKI, *Forum Ekumeniczne: Bazylea 1989*, RT 2 (1990), 307nn.

¹² *III Europejskie Zgromadzenie Ekumeniczne*, <http://ekai.pl/wydarzenia/x12971/iii-europejskie-zgromadzenie-ekumeniczne/> (29.10.2013).

i anglikańskich¹³, czy szerzej to ujmując – protestanckich. Stąd zrozumienie istoty ewangelickiej eklezjologii i ekumenicznego otwarcia Kościołów ewangelickich jest ważne dla ogólnokościelnej debaty.

Poniżej w syntetyczny sposób dokonamy prezentacji klasycznej eklezjologii ewangelickiej, ze szczególny odwołaniem do najstarszej tradycji ewangelickiej, czyli luteranizmu. Nim zostanie to przedstawione, należy wpieryw dokonać uporządkowania przedpola terminologicznego.

2. Protestantyzm – ewangelicyzm – luteranizm: klaryfikacja pojęć w kontekście eklezjologicznym

W trzeciej rodzinie wyznaniowej chrześcijaństwa, jaką stanowi szeroko rozumiany protestantyzm – nurt chryścianizmu powstały w wyniku Reformacji Kościoła zachodniego w XVI w., występuje nie tylko duża różnorodność form życia kościelnego, lecz również stojących za nimi modeli eklezjologicznych. Ma miejsce również różnaitość nazewnictwa i tytułatury dotyczącej urzędu kościelnego, Spotykamy się także z wielościami nazw własnych poszczególnych lokalnych Kościołów odwołujących się do dziedzictwa Reformacji XVI w.

Stąd omawiając eklezjologię ewangelicką, niezbędna jest wstępna klaryfikacja terminologiczna. Najszerszym pojęciem stosowanym w literaturze przedmiotu jest słowo „protestantyzm”, obejmujące najszersze spektrum Kościołów ewangelickich, metodystycznych, baptystycznych, zielonoświątkowych (pentekostalnych), ewangelikalnych, wolnych, jak też jest odnoszone do znacznej części anglikanizmu, zwłaszcza w ramach nurtów *broad church* oraz *low church*¹⁴.

W polskiej tradycji naukowej oraz w powszechnym użyciu występuje rzeczownik „ewangelicyzm” jako określenie głównego nurtu konfesyjnego protestantyzmu (ang. *mainline Protestantism*). Zakres znaczeniowy tego terminu zawęża się do luteranizmu oraz kalwinizmu, jak też, w mniejszym stopniu, do metodyzmu¹⁵. Polską specyfiką jest głęboka więź metodyzmu z tradycją ewangelicyzmu reformacyjnego, co znalazło nazwę w oficjalnej nazwie polskiego Kościoła metodystycznego: Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁶.

¹³ K. KARSKI, *Rola Światowej Rady Kościołów*, 55.

¹⁴ Z. PASEK, *Protestantyzm*, w: T. GADACZ, B. MILERSKI (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*, t. VIII, Warszawa 2003 (wyd. elektroniczne).

¹⁵ K. KARSKI, *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*, Warszawa 2005², 135.

¹⁶ *Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej*, DzU (RP) 1995, nr 97, poz. 479.

Zaznaczyć należy, że rzeczownikowe zastosowanie terminu „ewangelicyzm” nie jest znane i stosowane w języku angielskim ani niemieckim, gdzie funkcjonuje wyłącznie bardzo wieloznaczne i szeroko rozumiane pojęcie *Protestantismus* (ang. *Protestantism*). Termin ten odnoszony jest do szeroko rozumianych wspólnot kościelnych i ma bardzo nieostry zakres¹⁷. W kontekście debaty eklezjologicznej wskazać należy, że poszczególni autorzy przypisują znacznie różniący się desygnat terminom: Kościół ewangelicki, Kościół protestancki, Kościół ewangeliczny czy ewangelikalny. Szczególnie często w tłumaczeniach tekstów anglojęzycznych spotkać się możemy z nieporozumieniami. Widoczne jest to w tłumaczeniu angielskiego terminu *evangelical*, który inaczej używany jest w kontekście amerykańskim i brytyjskim¹⁸, choć również Kościół luterański w Anglii obecnie w swej nazwie posiada słowo *Evangelical: The Evangelical Lutheran Church of England* (ELCE)¹⁹.

Dla rozważań natury eklezjologicznej niezbędne jest również wyodrębnienie i odróżnienie kościelności *stricte* ewangelickiej od ewangelicznej, zwanej też ewangelikalną, ewangeliczną, wiary ewangelicznej, względnie pentekostalną²⁰, jak też wskazanie, że w ramach anglikanizmu mamy do czynienia z nurtem duchowości ewangelickiej lub ewangelicznej, które pokojowo występują obok nurtu katolicyzującego *High Church*²¹. Kościół anglikański posiada jednak odrębną od ewangelickiej eklezjologię (której *nota*, czyli znamieniem, cechą konstytutywną, jest wspólna liturgia ugruntowana na *Book of Common Prayer*). Anglikańska eklezjologia w wielu punktach i założeniach jest zbliżona do luterańskiej eklezjologii typu nordyckiego. Fakt ten oraz idące za tym uzgodnienia teologiczne pozwoliły powołać do życia w roku 1992 *The Porvoo Communion* – Wspólnotę Porvoo (Kościółów nordyckich)²². Kościoły te posiadają wspólnotę ambony i ołtarza (gościnność eucharystyczną). Jest to związek dwunastu europejskich Kościołów anglikańskich i luterańskich, powstały w oparciu o *Porvoo Common Statement*, uzgodnionym w Finlandii w tymże roku 1992.

Zaznaczyć również należy, że w powszechnym użyciu występują terminy odnoszone do szeroko rozumianej duchowości, względnie pobożności ewangelickiej: pobożność luterańska, kalwinistyczna czy pietystyczna, purytańska,

¹⁷ E. WOLF, *Protestantismus*, w: RGG³, t. V, Tübingen 1961, 648.

¹⁸ Hasło: *evangelical*, w: *Merriam-Webster English dictionary*, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/evangelical> (25.10.2016).

¹⁹ <http://www.lutheran.co.uk>; *Definition: The Evangelical Lutheran Church of England (ELCE) is a confessional Lutheran Church in England, Scotland and Wales, and a member of the International Lutheran Council (ILC)* (20.03.2017).

²⁰ T.J. ZIELIŃSKI, *Jak klasyfikować Kościoły protestanckie?*, SDE 37 (1996) 2, 59–66.

²¹ K. KARSKI, *Symbolika*, 120.

²² <http://www.porvoochurches.org> (8.03.2017).

względnie metodystyczna, duchowość ruchów przebudzeniowych, pobożność ewangelikalna, wolnokościelna, pentekostalna, pobożność ewangelicko-liberalna. Nie oznaczają one jednak odrębnych wspólnot eklezjalnych, lecz tylko pewien paradygmat pobożnościowy, występujący w ramach jednej lub kilku rodzin konfesyjnych. Wskazując na odrębne modele eklezjalne, możemy stwierdzić, że mamy do czynienia z rodzinami konfesyjnymi w obrębie szeroko pojętego protestantyzmu. Precyzując: wyróżnić możemy w obrębie rodziny ewangelickiej tradycje konfesyjne: Kościoły luterzańskie, reformowane, unijne (wspólnota luteran i reformowanych) oraz metodystyczne. W biegu dziejów nie wypracowano jednak odrębnej „unijnej” eklezjologii. Eklezjologia metodystyczna nie stanowi wypadkowej pomiędzy modelem luterzańskim a reformowanym, lecz wyrasta z tego drugiego nurtu konfesyjnego²³.

Po wstępnej klaryfikacji pojęć, ukážemy założenia eklezjologii ewangelickiej, szczególnie luterńskiej czasów Reformacji.

3. Założenia eklezjologii ewangelickiej nurtu luterńskiego okresu Reformacji XVI w.

Księgi wyznaniowe, czyli symboliczne, luteranizmu oraz kalwinizmu, dokonały klaryfikacji nie tylko pojęć, ale sformułowano zasady wiary ewangelickiej. Zdefiniowały również rozumienie Kościoła, czyli uformowały ewangelicką eklezjologię XVI w.

Reformacja dla ewangelików oznacza coś więcej niż tylko niewielką reformę średniowiecznego Kościoła zachodniego²⁴. Reformacja to w ewangelickim rozumieniu coś więcej niż tylko korekta, czasowy, tudzież lokalny retusz Kościoła, jego teologii i struktury. Pojęcie to oznacza nie tylko powierzchowną zmianę, lecz tak naprawdę jest początkiem nowego paradygmatu teologicznego w ramach chrześcijaństwa, którego nie da się sprowadzić do drobnej korekty czy tym bardziej herezji w ramach zachodniego chrześcijaństwa. Ewangelicyzm to także nowe pojęcie wspólnoty kościelnej i specyficznej ewangelickiej eklezjologii. Stąd można, za Paulem Johnsonem, nazwać protestantyzm trzecią siłą w chrześcijaństwie, choć drugą liczebnie²⁵.

Ewangelicyzm luterński i reformowany powstał w ramach Kościoła zachodniego, wyłonił się ze średniowiecznego Kościoła łacińskiego, osiągnął jednak

²³ *Dokument Metodystyczno-Reformowany. Deklaracja braterskiej współpracy*, Ostróda – Warszawa, kwiecień 1990. Tekst pełny: <http://www.ekumenia.pl/index.php?D=48> (9.11.2013).

²⁴ Tak redukcjonistycznie chciałby widzieć to zjawisko francuski historyk: P. CHAUNU, *Czas reform. Historia religii i cywilizacji (1250–1550)*, Warszawa 1989.

²⁵ P. JOHNSON, *Historia chrześcijaństwa*, Gdańsk 1993, 341nn.

merytoryczną, strukturalną i metodyczną odrębność, stał się samodzielnym nurtem christianizmu, rozwinął własny, oryginalny model Kościoła.

Mimo wielu podobieństw Reformacji wittenberskiej i szwajcarskiej, na gruncie eklezjologii widoczne są pewne różnice w definiowaniu i rozumieniu centralnego pojęcia ewangelickiej nauki o Kościele, czyli *nota ecclesiae*. Te „znamiona Kościoła”, czyli cechy konstytutywne Kościoła, dotyczą czegoś więcej niż tylko jego ustroju. Luteranizm kładzie również o wiele większy akcent na znaczenie ksiąg wyznaniowych w życiu wspólnoty, ewangelicy reformowani – na demokratyczne zorganizowanie wspólnoty. Kościół ewangelicko-reformowany, obok zwiastowania ewangelii i udzielania sakramentów, jako na *nota ecclesiae* wskazuje również karność kościelną (*disciplina ecclesiae*).

Ewangelicyzm augsburski, czyli luterkański, jako Kościół ksiąg symbolicznych, inaczej: wyznaniowych, odwołuje się w swym rozumieniu Kościoła do zapisów oficjalnych stanowisk, dokumentów kościelnych, czyli ksiąg wyznaniowych wypracowanych i przyjętych jako obowiązujące w XVI w.²⁶ Luteranizm precyzyjnie określił w *Księdze Zgody*, opublikowanej w roku 1580, teologiczne pryncypia, czyli zasady teologiczne – tzw. *sola*, wskazując na redukcjonistyczny charakter teologii i pobożności ewangelickiej.

Owych zasad nie znajdziemy bezpośrednio we wczesnych pismach programowych ojca Reformacji, ks. Marcina Lutra. Zostały one sformułowane w późniejszej fazie, w okresie klaryfikacji i porządkowania reformacyjnej teologii, czyli w czasie sporów w łonie Reformacji²⁷. Po roku 1530 podstawową, obowiązującą księgą wyznaniową luteranizmu niemieckiego była *Confessio Augustana*, czyli *Wyznanie Augsburskie* zredagowane przez Filipa Melanchtona i ogłoszone oficjalnie na Sejmie Rzeszy w Augsburgu 25 czerwca 1530 r. przed cesarzem Karolem V. *Konfesja Augsburska* stanowi współcześnie bazę materialną, czyli konfesyjną, Światowej Federacji Luterkańskiej – oficjalnego partnera bilateralnych i multilateralnych dialogów ekumenicznych w skali globalnej²⁸.

Po roku 1546, czyli po śmierci Marcina Lutra, niekwestionowanego autorytetu Reformacji środkowej i północnej Europy, nastąpiły poważne pęknięcia w ramach niedookreślonej wciąż teologicznie, a zwłaszcza niesformalizowanej instytucjonalnie wspólnoty. Kościół Ewangelicki Szwecji obrał własną drogę budowania struktury kościelnej. W obozie niemieckiego luteranizmu z czasem wykrystaliz-

²⁶ W poniższych zapisach odwołuję się do wyników badań własnych, przedstawionych w artykule: M. HINTZ, *Rozumienie wspólnoty kościelnej w ewangelicyzmie. Światowa Federacja Luterkańska jako rozwinięcie wizji eklezjologicznej Reformacji?*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 6 (2012), 177–188.

²⁷ M. HINTZ, *Sola*, w: T. GADACZ, B. MILERSKI (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*, t. IX, Warszawa 2003 (wyd. elektroniczne).

²⁸ J. SOJKA, *Teologia Marcina Lutra w debacie Światowej Federacji Luterkańskiej po roku 2010*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 10 (2016), 122.

zowały się dwa antagonistyczne obozy: filipistów i gnezjoluteran. Ten pierwszy, nazwany od imienia Melanchtona, autora *Confessio Augustana*, miał bardziej pojednawczy i pokojowy charakter (zarówno wobec kalwinistów, jak i w mniejszym stopniu wobec rzymskich katolików). Gnezjoluteranizm pragnął być nade wszystko wierny spuściznie Ojca Reformacji, ks. dr. Marcina Lutra²⁹.

Po śmierci Lutra, obok wyłonienia się dwóch nurtów teologicznych, doszło do rozpowszechnienia się 6 sporów teologicznych:

1. o rozumienie sakramentu ołtarza (Eucharystii);
2. o rolę prawa (zakonu) w życiu chrześcijan;
3. o adiafora, czyli istnienie rzeczy drugorzędnych w Kościele (obrzędy, tradycje, ryty);
4. o znaczenie dobrych uczynków dla zbawienia, czyli spór majorystyczny (od teologa Georga Majora, zwolennika tezy, że uczynki są niezbędne do zbawienia, podczas gdy Mikołaj von Amsdorf posunął się do tezy, że dobre uczynki mogą być wręcz szkodliwe dla zbawienia);
5. spór synergistyczny, dotyczący kwestii współpracy człowieka w dziele zbawienia;
6. spór o naturę usprawiedliwienia, wywołany przez zwolenników Andreeasa Osiandra, którzy twierdzili, że usprawiedliwienie dokonuje się przez wewnętrzne przyjęcie sprawiedliwości Chrystusa, jakby zamieszkanie w człowieku sprawiedliwości Chrystusowej³⁰.

W tym miejscu należy podkreślić, że żaden ze sporów nie dotyczył bezpośrednio eklezjologii, rozumienia wspólnoty kościelnej. Kwestia tzw. adiaforów dotyczyła *de facto* organizacji życia kościelnego, a ściślej: stosowania szat liturgicznych, wystroju kościołów, lokalnych tradycji, świąt, tudzież odprawiania obrzędów religijnych w takiej czy innej formie.

W kontekście sporu doby Reformacji należy stwierdzić, że zapisy eklezjologiczne ksiąg wyznaniowych ewangelicyzmu augsburskiego, a zwłaszcza *Konfesji Augsburskiej*, stały się trwałym elementem tej tradycji kościelnej.

Luterańską definicję Kościoła znajdujemy przede wszystkim w *Konfesji Augsburskiej* w artykułach V oraz VII. Artykuł V mówi o służbie Kościoła: „Abyśmy tej wiary dostąpili, ustanowiona jest służba nauczania Ewangelii i udzielania sakramentów. Albowiem przez Słowa i sakramenty, jak gdyby przez środki, udzielany jest Duch Święty, wzniecający wiarę, gdzie i kiedy Bóg zechce, w tych, co słuchają Ewangelii”³¹. Podstawowym zadaniem Kościoła, jego znamieniem,

²⁹ R. KELLER, *Gnesiolutheraner*, w: TRE, t. XIII, Berlin 1984, 512–519.

³⁰ R. KOLB, *Jedność wyznania – droga do „Formuły Zgody”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterańskiego* (dalej: KWKL), Bielsko-Biała 2003, 376 nn.

³¹ CA V, KWKL, 144.

czyli cechą konstytutywną – *nota ecclesiae*, jest głoszenie Ewangelii i udzielanie sakramentów.

Artykuł VII CA uzupełnia eklezjalny obraz o pojęcie jedności Ciała Chrystusowego: „Kościoły nasze uczą, że jeden święty Kościół trwać będzie po wszystkie czasy. Kościół zaś jest zgromadzeniem świętych, w którym się wiernie naucza Ewangelii i należycie udziela sakramentów. Dla prawdziwej tedy jedności Kościoła wystarczy zgodność w nauce Ewangelii i udzielaniu sakramentów. Nie jest to konieczne, aby wszędzie były jednakowe tradycje ludzkie albo obrzędy czy ceremonie ustanowione przez ludzi, wedle słów Pawła: «Jedna wiara, jeden chrzest, jeden Bóg i Ojciec wszystkich»³². CA VII odnosi się więc bezpośrednio do problematyki adiaforów.

Luteranizm doby Reformacji w swej głównej księdze wyznaniowej bardzo szeroko sformułował wizję jedności wspólnoty: oparł ją nie na strukturze, rytua-
le, lecz jedynie na zgodności w nauce Ewangelii i udzielaniu sakramentów.

Zaznaczyć trzeba również, że w księgach wyznaniowych nie znalazł się zapis na temat nauki o powszechnym kapłaństwie, która stanowiła istotny element eklezjologii w tzw. pismach wczesnego Lutra³³. Koncepcja powszechnego kapłaństwa głosi, że wszyscy wierzący poprzez chrzest święty uzyskują udział w kapłaństwie Chrystusa. Kapłaństwo to realizuje się na trzech płaszczyznach: udział w nabożeństwie (*leiturgia*), świadectwo (*martyria*) i służba (*diakonia*)³⁴.

Ewangelickie Kościoły krajowe, powstałe w XVI w., rozumiały siebie jako samodzielne społeczności lokalne, Kościół widzialny, będący częścią Kościoła powszechnego, niewidzialnego Ciała Chrystusowego. Zwierzchnikami Kościołów krajowych byli w zależności od rozwoju sytuacji społeczno-politycznej: biskupi, superintendenci generalni, seniorzy, którzy nie mieli nad sobą żadnej zwierzchności o charakterze ponadnarodowym. W większości wypadków jednak to lokalny władca, czasami król, monarcha (*Church of England, Svenska Kyrkan*), był faktycznym zwierzchnikiem Kościoła.

Owa lokalność Kościoła była jednym ze znaków charakterystycznych dla wczesnoluterańskiej eklezjologii. Nie oznaczało to jednakże, że Kościoły te nie utrzymywały żadnych więzi z innymi bratnimi wspólnotami. Wiąż kościelna miała charakter wyłącznie duchowy. Ewangelicy z krajowych Kościołów skandynawskich, o zwartej strukturze hierarchicznej, nie mieli żadnych formalnych

³² CA VII, KWKL, 144.

³³ M. LUTER, *Do chrześcijańskiej szlachty niemieckiego narodu o ulepszeniu chrześcijańskiego stanu* (1520), w: E. OLTARZEWSKA-WIEJA (red.), *Z problemów Reformacji*, t. VI, Bielsko-Biała 1993, 154–157.

³⁴ M. UGLORZ, *Eklezjologia w teologii Marcina Lutra*, w: *Z problemów Reformacji*, t. I, Warszawa 1975, 24–25; B. MILERSKI, *Urząd duchowny w teologii Marcina Lutra i księgach wyznaniowych*, RT (2004) 1, 5–22.

relacji z luteranami z lokalnych Kościołów działających na terenie Rzeszy Niemieckiej. Powszechność Kościoła była jednak przez cały czas trwałym elementem ewangelickiego wyznania.

Po roku 1580 początkowo tylko Kościoły luterzańskie w Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego posiadały *de iure* i *de facto* zwartą doktrynę teologiczną. Kościoły skandynawskie, czy szerzej: nordyckie, nie uznały całości *Liber Concordiae* z roku 1580. Duński Kościół Luterński (*Folkekirken*) nigdy nie uznał ważności *Formuły Zgody* wydanej w roku 1577. Pod koniec XVI w. jedność wspólnoty luterńskiej w Europie miała charakter duchowy i niesformalizowany.

Pomoc, jaką udzielił niemieckim krajom ewangelickim świadomy swego powołania luterński władca, szwedzki król Gustaw II Adolf (1594–1632), zwany „Lwem Północy”, miała wielorakie podłoże polityczne, nie tylko konfesyjne. Odsiecz militarna wojsk szwedzkich, a zwłaszcza wygrana w bitwie pod Lützen w roku 1632, w której zginął jednak sam monarcha, została wykorzystana symbolicznie jako znak jedności luterńskiej w Europie³⁵.

W 1632 r., tuż przed śmiercią, król Gustaw II Adolf powołał do życia *Academia Dorpatensis*, czyli Uniwersytet w Dorpacie (obecnie Tartu w Estonii), jako instytucję naukową dla ewangelików krajów bałtyckich (*Probaltica*). Uczelnia ta, w XIX w. funkcjonująca w ramach Imperium Rosyjskiego, kształciła polskich teologów ewangelickich z obszaru Kongresówki.

Zakończenie w 1648 r. wielkiej wojny religijnej, jaką była wojna trzydziestoletnia, ustanowiło podział Europy na zintegrowaną kościelnie część katolicką i rozproszoną protestancką. Przeszło 150 lat przyjdzie ewangelikom na kontynencie europejskim czekać na kolejne ruchy integracyjne, wywołane również przez czynniki zewnętrzne, czyli natury politycznej.

4. Zmiany paradygmatu eklezjologicznego w teologii luterńskiej jako reakcja na Pruską Unię Kościelną z roku 1817

Począwszy od słynnego manifestu teologicznego Friedricha D.E. Schleiermacha (1768–1834), jakim były *Mowy o religii* z roku 1799³⁶, zwykło się mówić o nowym etapie w teologii ewangelickiej, czyli tzw. neoprotestantyzmie. Schleiermacher jest uważany również za teologicznego ojca unii kościelnej luteran z reformowanymi. To jedna z cech konstytutywnych owego ruchu, zwanego neoprotestantyzmem.

³⁵ P. JOHNSON, *Historia chrześcijaństwa*, 420.

³⁶ F.D.E. SCHLEIERMACHER, *Mowy o religii*, Kraków 1995.

Po Kongresie Wiedeńskim, kończącym wojny napoleońskie (1815), władcy poszczególnych państw niemieckich, od których wyznania zależało dotychczas również wyznanie poddanych na mocy zasady *cuius regio eius religio*, znaleźli się w nowej sytuacji, polegającej na tym, iż w obrębie ich dotąd monokofesyjnych terytoriów znalazła się nagle duża liczba chrześcijan przynależących do różnych konfesyjnie Kościołów.

Król pruski Fryderyk Wilhelm III (1770–1840), będący ewangelikiem reformowanym, z pobudek osobistych (żona była luteranką), w mniejszym stopniu pod wpływem i za namową Schleiermachera, wprowadził w 1817 r. na terenie podległych mu Prus, w sposób *stricte* administracyjny, unię kościelną, która miała połączyć luteran i ewangelików reformowanych (kalwinistów) w jednym Kościele Ewangelicko-Unijnym³⁷, umożliwiając władcy i jego małżonce wspólne przystępowanie do sakramentu ołtarza. Wywołało to gwałtowne sprzeciw, szczególnie ze strony konserwatywnych luteran.

Poszczególne, samodzielne krajowe Kościoły luterskie zaczęły ze sobą nie tylko nawiązywać oficjalne relacje, lecz także uświadamiać sobie jedność w wierze opartą na księgach symbolicznych luteranizmu, a zwłaszcza na *Konfesji Augsburskiej*. Znalazło to wyraz w organizowaniu wspólnych spotkań, wieców, czy konferencji teologicznych pomiędzy przedstawicielami autonomicznych, luterskich Kościołów krajowych. Poczucie wspólnoty i jedności w wierze zrodziło myśl o zjednoczeniu wszystkich terytorialnych Kościołów luterskich na terenie Niemiec w jeden Kościół.

W roku 1868 w Hanowerze powołano do życia Powszechną Konferencję Ewangelicko-Luterską, która była jednak, wbrew nazwie, organizacją o bardzo ograniczonym zasięgu, wyłącznie zrzeszającą luteran z obszaru Rzeszy Niemieckiej.

W roku 1901 organizacja ta została przekształcona w Luterskie Dzieło na Rzecz Jedności. Tym samym już na początku XX w. Konferencja nabrała charakteru międzynarodowego i objęła swoją działalnością również Kościoły działające w krajach poza kręgiem języka niemieckiego³⁸. Pierwsze zgromadzenie Luterskiego Dzieła na Rzecz Jedności w szwedzkim Lund zapoczątkowało nowy rozdział w historii zbliżenia i współpracy luteranizmu europejskiego. Od tego czasu przedstawiciele Kościołów luterskich Skandynawii zaczęli uczestniczyć oficjalnie w pracach Konferencji³⁹, stając się promotorem jedności. Wydarzenie

³⁷ Tzw. Unia Staropruska powołała do życia nowy byt eklezjalny, jaki stanowi w kontekście niemieckim Kościół ewangelicko-unijny. Zob.: J.W. GRANT (red.), *Die unierten Kirchen*, Stuttgart 1973.

³⁸ G. GASSMANN, *Lutherischer Weltbund*, w: TRE, t. XXI, Berlin 1991, 141.

³⁹ K. KARSKI, *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007, 180.

to traktowane jest jako przełomowy moment w działaniach na rzecz zjednoczenia wspólnoty luteranńskiej na świecie.

Na terenie Stanów Zjednoczonych, gdzie pierwsi luteranie pojawili się już w roku 1638, możemy również wskazać cały szereg przedsięwzięć łączących najpierw poszczególne parafie w Kościoły (synody) stanowe, a następnie dążących do powstania rzeczywistej wspólnoty kościelnej na terenie Ameryki Północnej. W roku 1820 powołano do życia pierwszą strukturę ponadstanową: Synod Generalny Kościoła Luteranńskiego w USA (*General Synod of the Evangelical Lutheran Church in the United States*) gromadzący luteranów z synodów: Pensylwania, Nowy Jork, Północna Karolina, Maryland i Wirginia, Ohio i Tennessee⁴⁰.

Po I wojnie światowej w kręgach amerykańskich ewangelików wyznania augsburskiego powstała myśl o stworzeniu organizacji zrzeszającej Kościoły ewangeliczne w wymiarze globalnym, czyli zrzeszające luteranów rozproszonych na całym świecie. W roku 1918 doszło do powstania w USA Narodowej Rady Luteranńskiej (*National Lutheran Council*), która jest uważana za amerykański prototyp dzisiejszej Światowej Federacji Luteranńskiej⁴¹. Rada zrzeszała pierwotnie dziewięć niezależnych synodów.

Wynikiem podjętych wówczas przez amerykańskich luteran działań było powołanie do życia w 1923 r. Światowego Konwentu Luteranńskiego, który w sumie odbył trzy zgromadzenia: Eisenach (1923), Kopenhaga (1929) oraz Paryż (1935)⁴². Wydarzenie założycielskie miało miejsce w historycznym i symbolicznym dla luteran mieście Eisenach, gdzie w dniach od 19 do 24 sierpnia 1923 r. doszło do powołania do życia ponadkontynentalnej organizacji – wspólnoty luteran. Organizacja ta obejmowała swym zasięgiem Europę i Stany Zjednoczone, nie dotyczyła początkowo rozproszonych w diasporze chrześcijan ewangelicznych i kościołów luteranńskich działających w Afryce i na kontynencie azjatyckim. Wybuch II wojny światowej, a zwłaszcza kryzys niemieckiego protestantyzmu doprowadziły do samoistnego ustania działalności tej organizacji.

Bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych na frontach II wojny światowej szeroką falę akcji pomocy humanitarnej dla krajów, które w sposób szczególnie zostały dotknięte skutkami działań wojennych, włączyły się też różne Kościoły chrześcijańskie. Także w Kościołach luteranńskich zrodziła się idea stworzenia organizacji, która koordynowałaby te prace pomocowe, prowadziła działania o charakterze ewangelizacyjnym, pomagała wysiedlonym,

⁴⁰ GRUNDMANN, *Der Lutherische Weltbund. Grundlagen, Herkunft, Aufbau*, Köln – Graz 1957, 250.

⁴¹ K. SCHMIDT-CLAUSEN, *Vom Lutherischen Weltkonvent zum Lutherischen Weltbund 1923–1957*, Gütersloh 1976.

⁴² K. KARSKI, *Od Edynburga do Porto Alegre*, 180.

sierotom, wdowom oraz wszystkim, którzy takiej pomocy potrzebują. Podkreślić więc należy, że u podstaw utworzenia ŚFL przeważały względy o charakterze praktycznym, np. niesienie chrześcijańskiej pomocy charytatywnej ofiarom globalnej wojny.

W kręgach luterzańskich zwierzchności kościelnych podjęto działania, by w ramach współpracy pomiędzy krajami skandynawskimi, Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej oraz z zaangażowaniem luteranów w powojennych Niemczech doprowadzić do zwołania pierwszego zgromadzenia ogólnego luteran z całego świata, na którym zostałaaby powołana do życia Światowa Federacja Luterńska.

Pierwsze posiedzenie restytuowanego Wydziału Światowego Konwentu Luterńskiego odbyło się już w grudniu 1945 r. w Kopenhadze, następne zaś w 1946 r. w Uppsali⁴³. Na posiedzeniach tych postanowiono przekształcić dotychczasowy Konwent w światowy związek, który miałby trwalsze formy organizacyjne, większą operatywność i umożliwić Kościołom luterzańskim ściślejszą współpracę oraz pogłębienie ducha jedności. Związkiem takim miała być Światowa Federacja Luterńska. Pod koniec czerwca 1947 r. w Lund (symbolicznie, w nawiązaniu do Konferencji z roku 1901) spotkali się przedstawiciele 47 przyszłych Kościołów członkowskich z sześciu kontynentów. Polski Kościół Ewangelicko-Augsburski, na czele z bp. Janem Szerudą (1889–1962), był uczestnikiem obrad i tym samym członkiem-założycielem Federacji.

Federacja na zgromadzeniu założycielskim określiła siebie jako międzynarodową, dobrowolną organizację zrzeszającą Kościoły wyznania luterńskiego, czyli augsburskiego, ze wszystkich części świata. Zasady i cele Federacji zawarte zostały w przyjętym wówczas Statucie⁴⁴. Postanowiono, że podstawę doktrynalną stanowi Pismo Święte, trzy starokościelne symbole wiary, niezmieniona *Konfesja Augsburska* (*Confessio Augustana invariata*) oraz *Mały Katechizm* ks. dra Marcina Lutra.

Zaznaczyć należy, że największe przemiany w eklezjologii ŚFL nastąpiły podczas Zgromadzenia Ogólnego w 1984 r. w Budapeszcie, gdzie przedstawiciele Kościołów członkowskich Federacji przyjęli odważną formułę stwierdzającą, że Federacja jest „wspólnotą ołtarza i ambony”, rozumianą jako zasadę członkostwa i wzajemnych relacji między Kościołami ŚFL. To sformułowanie było tezą teologiczną, a zwłaszcza eklezjologiczną, dając wyraz specyficznemu luterzańskiemu pojmowaniu wspólnoty końca XX w.⁴⁵

⁴³ GRUNDMANN, *Der Lutherische Weltbund. Grundlagen, Herkunft, Aufbau*, 310

⁴⁴ Tekst jednolity, tłum. polskie: J. SOJKA, *Wieczera Pańska jako nota ecclesiae w publikacjach Światowej Federacji Luterńskiej*, Warszawa 2012, Aneks (praca dr. w Bibl. ChAT).

⁴⁵ K. KARSKI, *Od Edynburga do Porto Alegre*, 181.

Formuła ta nie tylko potwierdzała jedność wiary, ale miała zadanie motywujące wszystkie Kościoły krajowe, będące członkami Federacji, do wejścia w nowy wymiar współdziałania oraz porzucenia myślenia w kategoriach odrębności i niezależności, tak charakterystyczne dla luteranizmu od XVI w. VII Zgromadzenie Ogólne w Budapeszcie zachowało jednak pierwotne rozumienie Federacji jako „dobrowolnego stowarzyszenia” w zapisach statutowych, nie posuwając się w formalnym stwierdzeniu eklezjalnej jedności⁴⁶.

W 2010 r. odbyło się 11. Zgromadzenie Ogólne Federacji, które potwierdziło i pogłębiło rozumienie tożsamości Światowej Federacji Luterskiej jako „wspólnoty Kościołów” (koinonii Kościołów) oraz ustanowiło obowiązujące nowe struktury zarządzania i administracji. Zmiany te przyniosły dobre owoce dla samej Federacji, jak też dla Kościołów członkowskich. Ważnym obszarem oddziaływania zmiany świadomości eklezjologicznej ŚFL była płaszczyzna ekumeniczna. W samozrozumieniu eklezjologicznym Federacji znalazł się również w roku 2011 zapis, przywołujący trzy wymiary powszechnego kapłaństwa ogłoszone w roku 1520 przez ks. Marcina Lutera⁴⁷. Od roku 2011 ŚFL w swojej eklezjologicznej świadomości używa oficjalnego dopisku do nazwy „ŚFL – Wspólnota Kościołów”. Owa formuła ukazuje, że ŚFL pojmuje siebie jako coś więcej niż tylko międzynarodową organizację konfesyjną: to jest struktura *par excellence* eklezjalna.

W toku prac nad luterską eklezjologią w ramach prac studyjnych ŚFL wyłoniły się dwa główne modele rozumienia Kościoła: model prezbiterialno-synodalny z jednej strony, reprezentowany przede wszystkim przez Kościoły ewangelicko-luterskie zrzeszone w EKD (Niemcy), oraz amerykański ELCA. Model drugi to system episkopalny lub episkopalno-synodalny, charakterystyczny dla Kościołów nordyckich, które pozostają w dialogu z Kościołem anglikańskim w ramach Wspólnoty Porvoo.

Wyrazem znaczenia elementu episkopalnego we współczesnym luteranizmie jest dokument opublikowany przez ŚFL w 2007 r.: *Posługa biskupia w ramach apostołowości Kościoła. Dokument Światowej Federacji Luterskiej (Das bischöfliche Amt in Rahmen des Apostolizität der Kirche. Die Erklärung von Lund 2007 = Episcopal Ministry within the Apostolicity of the Church. The Lund Statement)*⁴⁸.

⁴⁶ *Being and Living as a Communion of Churches: Taking the Next Steps Report of the Renewal Committee of LWF*, 13. <http://www.lutheranworld.org/lwf/wp-content/uploads/2010/12/Renewal-Committee-Report.pdf> (23.01.2017).

⁴⁷ *Diakonia in Context. Transformation. Reconciliation. Empowerment*, Geneva 2009; *The Diaconal Ministry in the Lutheran Churches*, http://www.lutheranworld.org/lwf/wp-content/uploads/2010/07/DTS_Statement_Diakonia-2005.pdf (23.01.2017).

⁴⁸ *Episcopal Ministry within the Apostolicity of the Church. The Lund Statement 2007*, Geneva 2008, http://www.lutheranworld.org/LWF_Documents/EN/LWF_The_Lund_Statement_2007.pdf

Luteranizm zorganizowany w postaci światowej organizacji, jak też poprzez poszczególne Kościoły krajowe, poszukuje dzisiaj pełniejszej wspólnoty z reformowanymi, anglikanami, metodystami. W ramach przywołanego już dialogu luterancko-rzymskokatolickiego, w jego ostatniej, domkniętej fazie, kwestie rozumienia urzędu pokazały, że droga do kolejnego kroku na drodze jedności wciąż jest jeszcze długa. Podkreślić też należy, że ŚFL nie jest jedyną organizacją o światowym zasięgu łączącą luteran. Tzw. konserwatywni luteranie współpracują w ramach płaszczyzny *International Lutheran Council*, powołanej do życia w roku 19532 w niemieckim Uelzen⁴⁹. Organizacja ta nie stanowi jednak wspólnoty Kościołów, posiadającej własną tożsamość eklezjalną.

Ważnym elementem kształtowania tożsamości eklezjologicznej luteranów skupionych wokół ŚFL jest refleksja na temat stosunku ewangelików wyznania augsburskiego do innych chrześcijan wyznań ewangelickich.

Światowy Alians Reformowany został powołany do życia dopiero w roku 1970, w wyniku tendencji zjednoczeniowych, które doprowadziły do połączenia prezbiteriańskiego, reformowanego, czyli kalwińskiego w swej istocie, Aliansu Kościołów Reformowanych, istniejącego od roku 1875, oraz Międzynarodowej Federacji Kongregacjonalistów, istniejącej od roku 1891, w jedną organizację, która przyjęła w Nairobi oficjalną nazwę Światowy Alians Reformowany⁵⁰. Choć światowa organizacja ewangelików reformowanych ma dłuższą historię niż ŚFL, istniejąc nieprzerwanie od 1875 r., to jej działanie było o wiele mniej zauważalne w przestrzeni ekumenicznej.

Kolejnym krokiem na drodze eklezjologicznej świadomości ewangelików reformowanych było powołanie do życia największej, międzynarodowej ewangelickiej organizacji konfesyjnej, którą stanowi Światowa Wspólnota Kościołów Reformowanych, zrzeszająca 225 Kościołów, do których należy ok. 80 mln członków⁵¹. Zmiana nazwy tej organizacji w roku 2010 podkreśla potrzebę zacieśnienia współpracy pomiędzy lokalnymi Kościołami wywodzącymi się z Reformacji szwajcarskiej.

5. Drogi do jedności ogólnoewangelickiej – *Konkordia Leuenberska*

Obok działań wewnątrz poszczególnych rodzin konfesyjnych protestantyzmu, na gruncie europejskim, doszło do wypracowania nowej, głębszej formy

(23.11.2012), tłum. polskie: *Posługa biskupia w ramach apostołowości Kościoła. Dokument Światowej Federacji Luteranckiej* (Lund 2007), SDE 63 (2008) 2, 58–80.

⁴⁹ <http://ilc-online.org/about-us/> (2017.03.20)

⁵⁰ K. KARSKI, *Od Edynburga do Porto Alegre*, 188.

⁵¹ <http://www.werc.ch> (10.03.2017).

wspólnoty pomiędzy Kościołami wyrosłymi z Reformacji XVI w. Zadziwiający jest, że do formalnej współpracy na płaszczyźnie europejskiej pomiędzy ewangelickimi Kościołami luterańskimi a reformowanymi doszło dopiero w II połowie XX w., a dokładniej w roku 1973. Historyczne doświadczenie zjednoczeniowe polskich kalwinistów i luteranów, wyrażone w tekście *Ugody Sandomierskiej*, zwanej też *Zgodą Sandomierską* z roku 1570⁵², jak też niemieckie, mniej udane teologicznie, choć skuteczniejsze, trwale działanie wyrażone w ramach *Unii Staropruskiej* z roku 1817, znalazły swoje ponadkrajowe, kontynentalne spełnienie dopiero w roku 1974 w postaci powołanej do życia europejskiej organizacji.

16 marca 1973 r. w szwajcarskim Leuenbergu doszło do podpisania dokumentu ekumenicznego zatytułowanego *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie*, zwanego powszechnie *Konkordią Leuenberską*⁵³. Dokument przyjęty w roku 1973 był wynikiem wieloletnich, niemal dwudziestoletnich rozmów bilateralnych dotyczących uzgodnień doktrynalnych. Dialog pomiędzy reformowanymi i luteranami na płaszczyźnie europejskiej został zainicjowany przez czynnik zewnętrzny – Komisję do Spraw Wiary i Ustroju ŚRK w latach 50-tych XX w. W latach 1955–1959 miały miejsce pierwsze, nieformalne rozmowy, które nie przyniosły jednak rezultatów. Światowa Federacja Luterańska oraz Alians Kościołów Reformowanych mocniej zaangażowały się w tzw. II fazę dialogu bilateralnego, określaną jako rozmowy w Schauenbergu (1964–1967). Komisja spotkała się czterokrotnie, badając, czy stare podziały doktrynalne, pochodzące z okresu Reformacji XVI w., są dzisiaj jeszcze w ogóle usprawiedliwione.

Podczas III fazy dialogu bilateralnego luterańsko-reformowanego, określanej mianem rozmów w Leuenbergu, mających charakter spotkań oficjalnych przedstawicieli Kościołów, stwierdzono, że istnieje wzajemna chęć do powołania do życia europejskiej wspólnoty kościelnej. W wyniku oficjalnych rozmów prowadzonych w tym szwajcarskim mieście, komisja opracowała *Projekt Konkordii*, który został poddany konsultacjom we wrześniu 1971 r.⁵⁴

Deklaracja została przyjęta przez zdecydowaną większość europejskich Kościołów ewangelickich tradycji luterańskiej i reformowanej, zwłaszcza przez Kościoły ewangelicko-unijne, a także Kościół waldensów oraz Kościół braci czeskich. *Konkordia* ustaliła wspólne stanowisko luteran i reformowanych

⁵² *Konfesja sandomierska*, właściwie: *Konfesja, albo Wyznanie Wiary Powszechnej Kościołów Chrześcijańskich Polskich z r. 1570*, reprint: Warszawa 1908.

⁵³ Polski tekst: *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie (Konkordia Leuenberska)*, 16 marca 1973. Tekst *Konkordii Leuenberskiej*: SDE 36 (1995) 2, 35–42; <http://www.jednota.pl/dokumenty/1062-konkordia-leuenberska> (24.11.2016).

⁵⁴ *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie*, 33–35.

w kwestiach, które dotychczas dzieliły wyznania ewangelickie, stwierdzając, że występuje wspólne rozumienie Ewangelii⁵⁵. Dokument omawia problem chrztu, sporne zagadnienia: Wieczerzy Pańskiej, predestynacji oraz odnosi się do spornych kwestii chrystologicznych. *Konkordia Leuenberska* umożliwiła Kościołom sygnatariuszom Dokumentu nie tylko przezwyciężenie historycznych urazów, lecz realne wprowadzenie w życie wspólnoty ołtarza i ambony.

Podpisanie *Konkordii Leuenberskiej* umożliwiło *de facto* powstanie 1 października 1974 r. Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów, organizacji Kościołów ewangelickich Starego Kontynentu, która w roku 2003 zmieniła nazwę na Wspólnota Kościołów Ewangelickich w Europie – WKEE (*Community of Protestant Churches in Europe – CPCE; Gemeinschaft Evangelischer Kirche in Europa – GEKE*)⁵⁶. W roku 1997 do Wspólnoty przystąpiło formalnie 7 Kościołów metodystycznych z obszaru Europy. Obecnie wspólnota liczy 105 Kościołów, w tym kilka południowoamerykańskich.

Jak zauważa reformowany teolog, Fred Kaan, „*Konkordia Leuenberska* (...) stanowi punkt kulminacyjny nie tylko blisko dziesięcioletnich dyskusji teologów i przywódców kościelnych, ale także wkładu poważnej pracy i myśli dokonanych przez synody i poszczególne zbory na temat stosunków pomiędzy luteranami i reformowanymi”⁵⁷.

Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie, czyli *Konkordia Leuenberska*, składa się z 49 artykułów podzielonych na 4 części:

- I. *Droga do wspólnoty*,
- II. *Wspólne rozumienie Ewangelii*,
- III. *Uzgodnienia w sprawie potępień doktrynalnych z czasów Reformacji*,
- IV. *Deklaracja i urzeczywistnienie wspólnoty kościelnej*⁵⁸.

Część III omawia syntetycznie trzy główne punkty sporne, wymienione już powyżej, nazywając je potępieniami i wskazując, że w dzisiejszym rozumieniu teologii nie powinny mieć zastosowania w doktrynalnym stanowisku tych Kościołów. Dokument nie omawia zasadniczo kwestii samego rozumienia istoty Kościoła, ani też nie uzgadnia niczego w kwestii rozumienia urzędu kościelnego, uznając jedynie wzajemne ordynacje.

Najbardziej obszerna jest część IV, definiująca warunki współpracy między Kościołami. W art. 46 znajduje się również zapis o konsekwencjach ekumenicznych: „Ustanawiając i urzeczywistniając między sobą wspólnotę kościel-

⁵⁵ *Tamże*, 35.

⁵⁶ Oficjalna strona GEKE-CPCE-CEP, <http://www.leuenberg.net> (14.01.2017).

⁵⁷ F. KAAAN, Światowy Alians Kościołów Reformowanych wobec *Konkordii Leuenberskiej*, w: K. KARSKI, B. STAHL, A. WÓJTOWICZ (red.), *Z ufnością w przyszłość. Studia ekumeniczne*, Warszawa 1975, 174.

⁵⁸ *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie*, 35.

ną, zainteresowane Kościoły czynią to w poczuciu swojej odpowiedzialności za krzewienie ekumenicznej wspólnoty wszystkich Kościołów chrześcijańskich”⁵⁹. Szerzenie ekumenizmu jest więc statutowym zadaniem Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie. Art. 48 stwierdza ponadto, że owa ekumeniczna interakcja powinna mieć miejsce również pomiędzy Światową Federacją Luterąską a Światowym Aliansem Kościołów Reformowanych przemianowanym, jak już stwierdzono powyżej, w roku 2010 na organizację o nazwie Światowa Wspólnota Kościołów Reformowanych.

W dorobku teologicznym Wspólnoty, zwanej wówczas jeszcze Leuenberską Wspólnotą Kościołów szczególne znaczenie ma obszerny dokument eklezjologiczny opublikowany w roku 1994: *Kościół Jezusa Chrystusa. Wkład reformacyjny do dialogu ekumenicznego na temat jedności Kościoła. Dokument przyjęty na Czwartym Zgromadzeniu Ogólnym Sygnatariuszy Konkordii Leuenberskiej*⁶⁰, zwany też *Studium eklezjologicznym Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów*. Jest to pierwszy dokument teologiczny europejskich luteranów i kalwinistów działających w ramach oficjalnej kościelnej wspólnoty, dotyczący problematyki eklezjologicznej i misji Kościoła. Rozdział III: *Jedność Kościoła i zjednoczenie Kościołów* poświęcony jest problematyce eklezjologii ekumenicznej. Kościoły luterzańskie widzą swoje powołanie w działaniach na rzecz zbliżenia i zjednoczenia chrześcijan w ramach światowego ruchu ekumenicznego⁶¹.

Studium podkreśla znaczenie ewangelickiego – „leuenberskiego” modelu ekumenizmu określanego jako: „jedność w pojednanej różnorodności”. W sferze dogmatycznej paradygmat ten polega na uprawnionej, pojednanej różnorodności form doktrynalnych, gdyż, jak zaznaczono, już w czasach apostoelskich, w Nowym Testamencie, jedność spowodowana przez Ducha Świętego nie prowadzi do unifikacji⁶². W ekumenicznym spotkaniu nie zawsze dochodzi do sytuacji, w której druga strona dialogu tak samo widzi pewne sprawy. Konsens podstawowy, umożliwiający wspólnotę kościelną, jest zbudowany na reformacyjnym rozróżnieniu pomiędzy fundamentem (współuczestnictwo, zgodność w Słowie i Sakramencie) a kształtem Kościoła – stwierdza Dokument eklezjologiczny z roku 1994.

Konstatacją wywodów na temat istoty współczesnego ruchu ekumenicznego jest stwierdzenie, że *Konkordia Leuenberska* sama w sobie stanowi ekumeniczny model jedności oparty na przekonaniu: „Gdziekolwiek jakiś Kościół lub

⁵⁹ *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie*, 38n.

⁶⁰ *Kościół Jezusa Chrystusa. Wkład reformacyjny do dialogu ekumenicznego na temat jedności Kościoła. Dokument przyjęty na Czwartym Zgromadzeniu Ogólnym Sygnatariuszy Konkordii Leuenberskiej* (Wiedeń, Austria, 3–10 maja 1994), SDE 37 (1996) 1, 75–108.

⁶¹ *Tamże*, 103.

⁶² *Tamże*, 104.

wspólnota kościelna wykazuje znamiona prawdziwego Kościoła, tam kwalifikuje się ona do uznania jej za część jednego, świętego, katolickiego i apostołskiego Kościoła”⁶³. Tekst *Studium Eklezjologicznego WKEE* zaznacza, że osiągnięcia jedności jest dziełem Ducha Świętego, a w dochodzeniu do celu zalecana jest „aktywna cierpliwość”.

Powołanie do życia europejskiej organizacji panewangelickiej przyniosło widzialne efekty lokalne. Kościoły luterańskie i reformowane w wielu krajach Europy znajdują się w trakcie procesów zjednoczeniowych. W roku 2004 do życia powołano Kościół Protestantki Holandii (*Protestantse Kerk in Nederland*), który należy zarówno do ŚFL, jak i do ŚWKR. Działania zjednoczeniowe luteran i reformowanych na terenie Francji doprowadziły do powstania nowego Kościoła, jakim jest Zjednoczony Kościół Protestantki Francji (*Église protestante unie de France*), który został powołany do życia w roku 2013.

Można więc stwierdzić, że wypracowany na forum Wspólnoty Leuenderskiej, działającej obecnie jako Wspólnota Kościołów Ewangelickich Europy, model jedności jako pojednanej różnorodności, pomimo braku szczegółowych uzgodnień eklezjologicznych, a zwłaszcza w kwestii rozumienia urzędu kościelnego, jego zakresu, powołania i obowiązywania, czy też szczegółowo stopni urzędu, a także tak ważnej dla luteran roli posługi biskupiej w Kościele Jezusa Chrystusa, pozwala na podjęcie działań mających na celu nie tylko zbliżenie, ale nawet jednoczenie chrześcijan. *Konkordia Leuenderska* uważana jest przez wielu za jeden z najbardziej doniosłych dokumentów ekumenicznych XX w. i stanowi ważny wkład ewangelików w dzieło jedności Kościoła powszechnego.

6. Podsumowanie

Kościoły ewangelickie wyrosłe z Reformacji XVI w. są głównymi protagonistami i organizatorami współczesnego ruchu ekumenicznego, zarówno w skali światowej, jak i w Europie. Mimo zauważalnego kryzysu ruchu ekumenicznego na początku XXI w., rozciągającego się także widocznie na drugą część drugiej dekady tego stulecia, europejskie Kościoły ewangelickie uczestniczą w dialogach bilateralnych oraz są aktywnymi uczestnikami prac organizacji ekumenicznych.

Wskazać również należy na tendencje zjednoczeniowe, jakie mają miejsce w Europie, gdzie w ostatnich latach doszło do spektakularnych fuzji Kościołów ewangelickich w Holandii i Francji. Ekumenizm jest głęboko wpisany w ideologię głównych organizacji ewangelickich: Światowej Federacji Luterańskiej,

⁶³ Tamże, 107.

Światowej Wspólnoty Kościołów Reformowanych oraz Wspólnoty Kościołów Ewangelickich w Europie. Szczególnie na forum światowego luteranizmu toczy się debata na temat rozumienia urzędu kościelnego w kontekście ekumenicznym. Doświadczenia zdobyte na forum wewnątrzewangelickim powinny zaowocować dalszymi krokami w zbliżeniu chrześcijan z różnych rodzin konfesyjnych, szczególnie w kontekście obchodów okrągłego jubileuszu 500-lecia Reformacji w roku 2017.

Bibliografia

- Being and Living as a Communion of Churches: Taking the Next Steps Report of the Renewal Committee of LWF*, s. 13. <http://www.lutheranworld.org/lwf/wp-content/uploads/2010/12/Renewal-Committee-Report.pdf> (23.01.2017).
- CHAUNU P., *Czas reform. Historia religii i cywilizacji (1250–1550)*, tłum. J. Grosfeld, Warszawa 1989.
- Diakonia in Context. Transformation. Reconciliation. Empowerment*, Geneva 2009; *The Diaconal Ministry in the Lutheran Churches*, http://www.lutheranworld.org/lwf/wp-content/uploads/2010/07/DTS_Statement_Diakonia-2005.pdf (23.01.2017).
- Dokument Metodystyczno-Reformowany. Deklaracja braterskiej współpracy*, Ostróda – Warszawa, kwiecień 1990, <http://www.ekumenia.pl/index.php?D=48> (9.11.2013).
- Eklezjologiczne znaczenie Światowej Rady Kościołów (Deklaracja z Toronto, 1950)*, <http://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/kosciol-koscioly-i-swiatowa-rada-kosciolow/> (25.01.2017).
- Episcopal Ministry within the Apostolicity of the Church. The Lund Statement 2007*, Geneva 2008, http://www.lutheranworld.org/LWF_Documents/EN/LWF_The_Lund_Statement_2007.pdf (23.11.2012), tłum. polskie: *Posługa biskupia w ramach apostołowości Kościoła. Dokument Światowej Federacji Luterskiej* (Lund 2007), tłum. K. Karski, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 63 (2008) 2, s. 58–80.
- GASSMANN G., *Lutherischer Weltbund*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. XXI, Berlin 1991, s. 141–150.
- GRANT J.W. (red.), *Die unierten Kirchen*. Stuttgart 1973.
- GRUNDMANN S., *Der Lutherische Weltbund. Grundlagen, Herkunft, Aufbau*, Köln – Graz 1957.

- HINTZ M., *Rozumienie wspólnoty kościelnej w ewangelicyzmie. Światowa Federacja Luterska jako rozwinięcie wizji eklezjologicznej Reformacji?*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 6 (2012), s. 177–188.
- HINTZ M., *Sola*, w: T. GADACZ, B. MILERSKI (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*, t. IX, Warszawa 2003 (wyd. elektroniczne).
- HUBER W., *Kirche*, München 1988.
- JOHNSON P., *Historia chrześcijaństwa*, tłum. L. Engelking, M. Iwińska, A. Kaniowski i in., Gdańsk 1993.
- KAAN F., *Światowy Alians Kościołów Reformowanych wobec Konkordii Leuenberskiej*, tłum. B. Tranda, w: K. KARSKI, B. STAHL, A. WÓJTOWICZ (red.), *Z ufnością w przyszłość. Studia ekumeniczne*, Warszawa 1975, s. 174–180.
- KARSKI K., *Czwarta faza dialogu*, w: K. KARSKI, S.C. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965–2000*, Lublin 2003.
- KARSKI K., *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007.
- KARSKI K., *Rola Światowej Rady Kościołów w ruchu ekumenicznym*, „Roczniki Teologii Ekumenicznej” 57 (2010) 2, s. 61–71.
- KARSKI K., *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*, Warszawa 2005².
- KELLER R., *Gnesiolutheraner*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. XIII, Berlin 1984, s. 512–519.
- KIJAS Z., *Odpowiedzi na 101 pytań o ekumenizm*, Kraków 2004.
- KOLB R., *Jedność wyznania – droga do „Formuły Zgody”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, Bielsko-Biała 2003, s. 376–386.
- Konfesja sandomierska*, właściwie: *Konfesja, albo Wyznanie Wiary Powszechnej Kościołów Chrześcijańskich Polskich z r. 1570*, reprint: Warszawa 1908.
- Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie (Konkordia Leuenberska)*, 16 marca 1973, tłum. K. Karski, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 36 (1995) 2, s. 35–42.
- Kościół Jezusa Chrystusa. Wkład reformacyjny do dialogu ekumenicznego na temat jedności Kościoła. Dokument przyjęty na Czwartym Zgromadzeniu Ogólnym Sygnatariuszy Konkordii Leuenberskiej* (Wiedeń, Austria, 3–10 maja 1994), tłum. K. Karski, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 37 (1996) 1, s. 75–108.
- KOZŁOWSKI R., *Forum Ekumeniczne: Bazylea 1989*, „Rocznik Teologiczny” (1990) 2, s. 307–310.
- KRÜGER H., *Katechizm ekumeniczny Krótkie wprowadzenie w istotę, rozwój i działalność ruchu ekumenicznego*, tłum. K. Karski, Warszawa 1987.
- LOHFF W., *Leuenberger Konkordie*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. XXI, Berlin 1991, s. 33–37.

- LUTER M., *Do chrześcijańskiej szlachty niemieckiego narodu o ulepszeniu chrześcijańskiego stanu* (1520), w: E. OLTARZEWSKA-WIEJA (red.), *Z problemów Reformacji*, t. VI, Bielsko-Biała 1993, s. 154–157.
- Message from the 13th General Assembly of CEC to all the member churches*, http://assembly.ceceurope.org/fileadmin/filer/asse/Assembly/Documents/Official_documents/GEN_MES_FINAL_EN_Message_from_13th_CEC_Assembly1.pdf. (8.11.2012).
- MILERSKI B., *Urząd duchowny w teologii Marcina Lutra i księgach wyznaniowych*, „Rocznik Teologiczny” (2004) 1, s. 5–22.
- PASEK Z., *Protestantyzm*, w: T. GADACZ, B. MILERSKI (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*, t. VIII, Warszawa 2003 (wyd. elektroniczne).
- SCHLEIERMACHER F.D.E., *Mowy o religii*, tłum. J. Prokopiuk, Kraków 1995.
- SCHMIDT-CLAUSEN K., *Vom Lutherischen Weltkonvent zum Lutherischen Weltbund 1923–1957*, Gütersloh 1976.
- SOJKA J., *Teologia Marcina Lutra w debacie Światowej Federacji Luterńskiej po roku 2010*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 10 (2016), s. 122–138.
- TRILLHAAS W., *Dogmatik*, Berlin 1967.
- UGLORZ M., *Eklezjologia w teologii Marcina Lutra*, w: *Z problemów Reformacji*, t. I. Warszawa 1975, s. 24–25.
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej*, DzU (RP) 1995, nr 97, poz. 479.
- WOLF E., *Protestantismus*, RGG³, t. V, Tübingen 1961, s. 648–654.
- ZIELIŃSKI T.J., *Jak klasyfikować Kościoły protestanckie?*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 37 (1996) 2, s. 59–66.